

Rola rodziny i przedszkola w procesie adaptacji dziecka trzyletniego do warunków przedszkola

Lidia Kanka

1. Wpływ środowiska rodzinnego na proces przystosowania się dziecka do przedszkola

Rodzina jako instytucja społeczna była i jest nadal przedmiotem żywych zainteresowań oraz badań ze strony historyków, etnografów, ekonomistów, demografów, socjologów a także pedagogów. Wynika to z możliwości rozpatrywania jej z różnych punktów widzenia: ewolucji i przekształceń oraz pozycji, jaką zajmowała ona w poszczególnych okresach historycznych i w poszczególnych kulturach, wielkości i struktury, kształtowania postaw oraz spełniania funkcji.

Rodzina jest pierwszym i naturalnym środowiskiem wychowawczym, które z punktu widzenia skuteczności oddziaływań jest nie zastąpionym ogniwem systemu wychowania oraz główną płaszczyzną kształtowania osobowości.¹

M. Tyszkowa ujmuje i rozpatruje rodzinę w trojaki sposób:

- rodzina jako instytucja społeczna ma określony status społeczny, a procesy w niej zachodzące podlegają rejestrowaniu i regulacji przez normy prawne,
- rodzina jako grupa społeczna charakteryzuje się jako ścisłym wzajemnym kontaktem między członkami, bliskością więzów społeczno - emocjonalnych, współdziałaniem,
- rodzina jako środowisko wychowawcze ma również swoją specyfikę. Przez środowisko wychowawcze autor rozumie określoną część świata zewnętrznego, układ sytuacji, do których dziecko przystosowuje się aktywnie, zgodnie ze swoimi potrzebami i możliwościami. Środowisko wychowawcze ma dwa zasadnicze aspekty – osobowy i nieosobowy. Gdy mówimy o środowisku wychowawczym rodziny, interesują nas głównie osobowe aspekty tego środowiska to jest występujące w nim układy stosunków międzyludzkich.²

Rodzina jako najmniejsza, a zarazem najbliższa człowiekowi grupa społeczna, w której przychodzi na świat, rozwija się i wychowuje, ma do spełnienia szereg zadań, czy jak to określają socjologowie – funkcji. Obok przedłużenia ciągłości biologicznej społeczeństwa, spełnia czynności opiekuńczo – wychowawcze. Mają one na celu pielęgnację i ukierunkowanie rozwoju społecznego dziecka, wdrożenie w dziedzictwo kulturowe społeczeństwa, zaspokojenie potrzeb emocjonalnych oraz troskę o prawidłowy rozwój fizyczny.³

Rodzina stanowi środowisko, które zapewnia dziecku najlepsze warunki rozwoju. Żadna instytucja, żaden zakład opiekuńczo – wychowawczy nie jest w stanie jej zastąpić. Rodzina ma wpływ na rozwój fizyczny, umysłowy, emocjonalny, a zwłaszcza na kształtowanie się postaw moralnych i społecznych.⁴

W zdrowym środowisku rodzinnym kształtują się wszelkie pożądane dla dziecka cechy psychofizyczne, ważą się jego przyszłe losy i decyduje się to, czy stanie się ono jednostką silną, odporną fizycznie i psychicznie, czy też słabą, niedojrzałą emocjonalnie i społecznie.

Normalnie ukształtowane rodziny sprzyjają powstawaniu zażyłych stosunków uczuciowych, koncentracji na dziecku i na problemie jego rozwoju.

Mając dobry przykład i miłość rodzicielską dziecko nauczy się akceptowania pozytywnych i trafnego oceniania negatywnych stron życia. Nauczy się doświadczać uczucia głębokiej satysfakcji, jaka towarzyszy człowiekowi rozwiązującemu trudne zadania i będzie potrafiło odczuwać radość płynącą z umiejętności łączenia własnych potrzeb z potrzebami otoczenia.

Zrozumie też, że człowiek może istnieć tylko we wspólnocie z innymi jednostkami i zda sobie sprawę z ograniczającej możliwości działania w oderwaniu od innych.

Wiedza ta będzie szczególnie dziecku potrzebna wtedy, gdy znajdzie się ono poza rodziną, a więc najpierw w przedszkolu, później w szkole i stopniowo we wszystkich dalszych etapach jego życia.⁵

Postawy wychowawcze rodziców są jednym z istotnych czynników kształtujących osobowość dziecka, a także wpływają na jego pozycję w rodzinie.

Podstawą prawidłowych postaw jest swobodny kontakt z dzieckiem i warunkujące go zrównoważenie uczuciowe rodziców.

Pewne typy postaw sprzyjają zaspokojeniu postaw dziecka, inne utrudniają te zaspokojenia, a tym samym powodują częściową lub całkowitą tak zwaną deprivację.⁶

We wczesnych latach życia matka zaspokaja decydujące dla rozwoju dziecka potrzeby biologiczne i emocjonalne. Ona też zajmuje centralne miejsce w jego uczuciach, stąd taka wielka więź między nimi.

Dziecko związane emocjonalnie z matką, która zaspokajała dotychczas jego potrzeby życiowe, pozostawione przez nią w nie znanym mu środowisku, przeżywa lęk, ponieważ utraciło fizyczny kontakt z obiektem przywiązania i ma poczucie braku kontroli nad tym, co będzie się działo z nim w przedszkolu. Ten stan bardzo obniża poczucie bezpieczeństwa

¹M. Balicki, Rodzina jej przemiany a wychowanie, w: Funkcje wychowawcze współczesnej rodziny, Sekcja Wydawnicza Filii UW w Białymstoku 1981, pr. zb. Pod red. M. Gnatowskiego, s.9

²M. Tyszkowa, Badania nad uspołecznieniem i osobowością dzieci jednych i mających rodzeństwo w: Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1985, pr. zb. pod redakcją M. Tyszkowej, s.10-11

³M. Balicki, Rodzina jej przemiany a wychowanie, w: Funkcje wychowawcze współczesnej rodziny, op. cit, s.11

⁴H. Filipczuk, Rodzina a rozwój psychofizyczny dziecka, Nasza Księgarnia, Warszawa 1981, s.68

⁵H. Szpiczko, Opiekuńcze problemy współczesnej rodziny, w: Funkcje wychowawcze współczesnej rodziny, op. cit, s.59

⁶L. Weselińska, Współpraca przedszkola z rodziną i środowiskiem, W podstawy pedagogiki przedszkolnej, pr. zb. Pod red. M. Kwiatkowskiej, WSiP, Warszawa 1985, s.458

dziecka i wywołuje napięcia emocjonalne, co w dużym stopniu dezorganizuje procesy przystosowawcze. Matka przede wszystkim stymuluje zachowania dziecka w pierwszych latach życia, a więc ma największy wpływ na jego socjalizację. Podkreśla się, że nawet czasowe pozbawienie dziecka możliwości zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa może mieć wpływ na występowanie u dziecka zaburzeń emocjonalnych, umysłowych, zaburzeń zachowania i rozwoju osobowości a także na nie przystosowanie społeczne.

Do właściwych postaw rodzicielskich należą:

- akceptacja dziecka, czyli przyjęcie go takim, jakie ono jest, z jego wadami fizycznymi, usposobieniem, z jego umysłowymi możliwościami i łatwością osiągnięć w jednych dziedzinach, a ograniczeniami i trudnościami w innych,
- współdziałanie z dzieckiem, świadczące o pozytywnym zaangażowaniu i zainteresowaniu rodziców,
- dawanie dziecku właściwej dla jego wieku rozumnej swobody,
- uznanie praw dziecka w rodzinie jako równego, bez przeceniania czy niedoceniań jego roli.

Tak więc, stosunek rodziców do dziecka wyrażających się we właściwych postawach wyznacza pozycję dziecka w rodzinie, jako pełnoprawnego członka, którego prawa i potrzeby respektuje się ale z zachowaniem odpowiedniego stosunku do uprawnień i potrzeb innych członków.

Właściwe postawy rodzicielskie mają znaczenie dla prawidłowego rozwoju emocjonalnego i społecznego dziecka, a tym samym dla kształtowania się jego osobowości. Rozbudzają ufność do otoczenia, wiarę dziecka we własne siły, potrzebę współdziałania z innymi i okazywania im uczuć. Wywierają także korzystny wpływ na rozwój jego samodzielności, inicjatywy w dążeniu do poznawania otaczającego go świata.⁷

Do nie właściwych postaw rodzicielskich zaliczamy:

- postawa odrzucająca – kształtuje w dziecku agresywność, kłótność, nieposłuszeństwo, powoduje zahamowania w rozwoju uczuć wyższych i zaburzeń uspołecznienia. Dziecko odczuwa lęk i ocenia siebie negatywnie co z kolei wpływa na wytworzenie się nieprawidłowego obrazu „własnego ja”,
- postawa unikająca – może doprowadzić do powstania u dziecka takich cech, jak niezdolność do zapamiętywania trwałych więzów uczuciowych, braku koncentracji i wytrwałości w działaniu, nieufności wobec otoczenia oraz łatwości wchodzenia w konflikty z innymi,
- postawa nadmiernie chroniąca, która wyraża się bezkrytycznym podejściem do dziecka, przesadną opiekuńczością i usuwaniem z drogi wszelkich trudności. Rodzice tacy stale boją się o jego zdrowie, izolują od rówieśników,
- postawa nadmiernie wymagająca – dziecko zmuszane jest do postępowania według wzorów przez nich wpojonych. Jest pod stałą presją rodziców, którzy nim dysponują, nie licząc się z jego możliwościami i nie dopuszczając do głosu.

Tak więc niewłaściwe postawy rodzicielskie wywierają szkodliwy wpływ na rozwój osobowości dziecka, mogą być przyczyną uległości, braku samodzielności, uzależnienia od matki, braku wiary we własne siły, lęklności, a także mogą powodować niechęć do nawiązywania kontaktów z innymi.⁸

Według J. Lubowieckiej oddziaływanie wychowawcze i postawy rodziców mają decydujący wpływ na przystosowanie się dzieci do nowych warunków.

Autorka stwierdza, że najlepsze przystosowanie osiągają dzieci rodziców wychowujących w sposób demokratyczny. Spośród małych dzieci gorzej adoptują się te, które pochodzą z rodzin o stylu wychowania nadopiekuńczym, starszym zaś utrudnia ten proces postawa odrzucenia i braku akceptacji ze strony rodziców. Tych pierwszych wyręcza się w czynnościach samoobsługowych, co czyni je bardziej bezradnymi w nowym środowisku, a starsze nie znajdują dostatecznego zainteresowania i wsparcia dla swoich poczynań ze strony rodziców.⁹

Podobnego zdania na temat wpływu stylu wychowania i postaw rodzicielskich prezentuje E. Gruszczyk-Kolczyńska, a mianowicie wskazuje na wyraźny związek między przystosowaniem się małego dziecka do pobytu w przedszkolu a środowiskiem, w którym było do tej pory wychowywane i systemem wychowawczym stosowanym przez rodziców. Jeżeli dzieci są wychowywane w sposób racjonalny, to zakres trudności w przystosowaniu jest wyraźnie mniejszy, a zaburzenia w reakcjach emocjonalnych i funkcjach życiowych są zdecydowanie słabsze. Gorzej wiedzie się dzieciom wychowywanym zbyt liberalnie i mających zbyt opiekuńczych rodziców. Przeżywają one poważne trudności w przystosowaniu i silniej reagują zaburzeniami zachowania.¹⁰

Podsumowując, rodzina stanowi dla dziecka najbogatsze i najkorzystniejsze środowisko dla rozwoju i socjalizacji przez pierwsze lata życia. Szczególną rolę wobec małego dziecka pełni matka, a jej postawa ma prawdopodobnie największy wpływ na jego przystosowanie się do przedszkola.

Tak więc każde działanie zmierzające do ułatwienia dziecku procesu adaptacji w nowym środowisku powinno obejmować jego rodzinę, ponieważ w rodzinie dziecko uczy się podstawowych umiejętności przystosowawczych.¹¹

2. Działania podejmowane przez przedszkole w celu przystosowania się dziecka

Rozwój dziecka dokonuje się w kontekście środowiskowym. Pierwszym i przez długi czas jedynym środowiskiem, w którym wzrasta i rozwija się dziecko jest rodzina. Gdy dziecko kończy trzeci rok życia wpływy rodzinne zostają uzupełnione wpływami środowiska przedszkolnego. Podjęcie przez dziecko edukacji przedszkolnej to chwila przełomowa

⁷M. Ziemska, Rodzina a osobowość, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975, s.87-91

⁸L. Weselińska, Współpraca przedszkola z rodziną i środowiskiem, W podstawy pedagogiki przedszkolnej, pr. zb. Pod red. M. Kwiatkowskiej, op. cit., s.459

⁹J. Lubowiecka, Przystosowanie psychospołeczne dziecka do przedszkola, op. cit., s.33

¹⁰E. Gruszczyk-Kolczyńska, E. Zielińska, Wspomaganie rozwoju umysłowego trzylatków i dzieci starszych wolniej rozwijających się, op. cit., s.24

¹¹J. Lubowiecka, Przystosowanie psychospołeczne dziecka do przedszkola, op. cit., s.31-32

w życiu całej rodziny.

Według Z. Kwiecińskiego „edukacja to ogół warunków, procesów i czynności sprzyjających optymalnemu, adekwatnemu rozwojowi jednostki i grup ludzkich. Człowiek dzięki edukacji staje się świadomym oraz twórczym członkiem wspólnoty społecznej, kulturowej i globalnej”.¹²

Niezbędnym warunkiem prawidłowego rozwoju dziecka jest koordynacja procesu edukacji przedszkolnej i edukacji rodzinnej poprzez współpracę rodziny z nauczycielami. Przedszkole jako profesjonalne środowisko wychowawcze powinno włączyć rodzinę poprzez odpowiednie jej przygotowanie do udzielenia wsparcia i pomocy dziecku w jego adaptacji do nowego środowiska przedszkolnego.

Zdaniem J. Andrzejewskiej lepszą edukację dziecka zapewnia stała zróżnicowana współpraca nauczyciela z rodzicami. Współdziałanie obu środowisk: rodzinnego i przedszkolnego ma stwarzać warunki do maksymalnego rozwoju osobistego dziecka.

Rodzice i nauczyciele są osobami znaczącymi dla dziecka, dlatego ich wzajemna akceptacja i współdziałanie powinny motywować dziecko do pracy, do rozwoju a także powinny zaspokajać poczucie stałości i bezpieczeństwa. Koordynacja działań rodziców i nauczycieli umożliwi tworzenie jednego, niesprzecznego systemu wychowawczego oraz przyczynia się do przekształcania i doskonalenia obu środowisk.

Harmonijny rozwój dziecka, będzie osiągnięty, gdy rodzice i nauczyciele będą mieli w równym stopniu prawo do przedstawiania własnych oczekiwań, co do bytowania dziecka w grupie przedszkolnej, opiniowania planu pracy dziecka w przedszkolu i rzetelnej informacji o dziecku.¹³

Prawidłowy przebieg współpracy i koordynacji oddziaływań wychowawczych między rodzicami i przedszkolem ma wpływ na proces adaptacji dziecka. Adaptacja do przedszkola dotyczy zarówno dziecka, jak i jego rodziców. Stwarzając dogodne warunki adaptacji rodziców, ułatwia się ten proces dzieciom, tworząc podstawę nawiązania współpracy. Współpraca przedszkola z rodzicami musi być planowa (przemysłana, wspólnie uzgadniana, satysfakcjonująca), a nie spontaniczna (okazjonalna, incydentalna, sporadyczna).¹⁴

Według A. Klim-Klimaszewskiej dziecko wchodząc w nowe środowisko społeczne, jakim jest przedszkole doświadcza dużej ilości silnych bodźców, co sprawia, że przeżywa ono niepokoje i obawy a proces przystosowania przebiega z trudnościami.

Dziecko wymaga wsparcia w pokonywaniu trudności adaptacyjnych, a więc należy tak zorganizować środowisko przedszkola, aby ułatwić dziecku uzyskiwanie pozytywnych rezultatów w pokonywaniu owych trudności.

Nauczyciel powinien wcześniej zapoznać się z dziećmi zapisanymi do przedszkola, nawiązując ścisły kontakt z rodzicami i dzieckiem, w celu zapewnienia przyszłemu przedszkolakowi poznania nowego środowiska w poczuciu bezpieczeństwa, co sprzyja sprawniejszemu działaniu dziecka i otwarciu na nowe doświadczenia, a także wzmacnia jego potencjał rozwojowy.¹⁵

Zdaniem J. Lubowieckiej włączenie dziecka do środowiska przedszkolnego odbywa się na dwa sposoby. Jeden, który jest najpowszechniej stosowany polega na tym, że dziecko samo przystosowuje się do przedszkola, bez wyraźnego udziału rodziny i specjalnego programu adaptacyjnego ze strony przedszkola.

Drugi sposób polegałby na zastosowaniu planowego, celowego programu przedszkola włączającego w swoje środowisko dziecko przy współpracy jego rodziny.

W wyniku tego współdziałania dziecko otrzymywałoby przygotowanie do zmiany oraz wsparcie w procesie przystosowania do nowego środowiska społecznego ze strony najbliższych i przedszkola.

Przedszkole musi poszukiwać coraz to nowych form komunikowania się ze swoimi wychowankami, tak, aby w oddziaływaniu edukacyjnym coraz mniej miejsca zajmowało samo przedszkole a coraz więcej interakcje między ludźmi.

Istotą tego rozwiązania jest założenie o interakcyjnym charakterze procesu adaptacji dziecka, w którym aktywne są obydwie podmioty, gdyż w interakcji łatwiej jest dziecku uczyć się nowych rzeczy.

Zadaniem przedszkola staje się tworzenie w nim najkorzystniejszych warunków do nawiązania przez dziecko różnorodnych interakcji z ludźmi i światem przedmiotów.

Przyjmując założenie o interakcyjnym charakterze procesu adaptacji, w którym aktywne są dwa podmioty – dziecko środowisko przedszkolne – może spowodować łagodniejszy jego przebieg.¹⁶

Przede wszystkim chodzi o pozbywanie się przez przedszkole zbyt sztywnych, instytucjonalnych form działania na rzecz prezentowania złożoności swojego środowiska w sposób otwarty oraz dostosowanie go do strukturalnych kompetencji emocjonalnych i poznawczych małego dziecka. Należałoby dokonać takich zmian organizacyjnych w pracy oddziałów, zwłaszcza u trzylatków aby w początkowej fazie przystosowania pracowało z dziećmi jak najmniej osób. Tryb przyjmowania dzieci w pierwszych dniach powinien być bardziej nacechowany działaniami pedagogicznymi i terapeutycznymi.¹⁷

W celu ułatwienia przystosowania i złagodzenia trudności adaptacyjnych są konstruowane i opracowywane programy wstępnej adaptacji.

Według A. Klim-Klimaszewskiej program wstępnej adaptacji jest działaniem pedagogicznym, które sprzyja rozładowaniu negatywnych przeżyć wychowanka wywołanym gwałtownym rozstaniem z rodziną i brakiem wiedzy o nowym środowisku.

Pedagogiczny program działań ułatwiający dziecku adaptację składa się z trzech elementów:

1. nawiązania współpracy przez przedszkole z rodziną w celu włączenia jej w przygotowanie dziecka do roli

¹²Z. Kwieciński, *Dziesięciościan edukacji w Socjopatologii edukacji*, PWN, Warszawa 2006, s.47

¹³J. Andrzejewska, *Wspieranie rozwoju dzieci przez współpracę nauczyciela z rodziną w wybrane problemy edukacji dzieci w przedszkolu i szkole*, pod red. S.Guz i J. Andrzejewskiej, op. cit., s.115-116

¹⁴I. Nowosad, *Bądźmy razem, a nie obok*, w *Wychowanie w przedszkolu* nr 5, 2001, s. 301-102

¹⁵A. Klim-Klimaszewska, *Pedagogika przedszkolna*, op. cit., s.93-95

¹⁶J. Lubowiecka, *Przystosowanie psychospołeczne dzieci do przedszkola*, op. cit., s.56-57

¹⁷J. Lubowiecka, *Trudności dziecka w przystosowaniu się do przedszkola*, op. cit., s.329

przedszkolaka,

2. program specjalnych zajęć i spotkań organizowanych przez nauczycieli dla rodziców i dzieci na terenie przedszkola,

3. zmian w organizacji pracy oddziałów przedszkolnych.

Proces wstępnej adaptacji ma na celu:

- ułatwienie dzieciom startu przedszkolnego,
- obniżenie lęku przed rozstaniem z rodzicami, a także obniżenie lęku rodziców związanego z koniecznością oddania dziecka pod opiekę personelu przedszkola,
- skrócenie czasu adaptacji dziecka do przedszkola,
- integrację ze środowiskiem przedszkolnym,
- uświadomienie rodzicom potrzeb emocjonalnych dziecka,
- nawiązanie więzi emocjonalnych między dzieckiem a nauczycielem i innymi dziećmi.¹⁸

Program wstępnej adaptacji może przynieść korzyści zarówno dziecku, rodzicom jak i przedszkolu:

1. Dziecko – poznaje nowe otoczenie w poczuciu bezpieczeństwa. Nieznane dziecku środowisko powoli staje się bardziej przyjazne. Poznaje rówieśników, nauczycielkę, pomieszczenie, sposób korzystania z wielu urządzeń, uczy się reagować na wiele sytuacji wspólnie z rodzicami. Rodzice pełnią tutaj rolę instruktorów lub obserwatorów, wprowadzają indywidualnie dziecko w nowe otoczenie.

2. Rodzice – mają możliwość wyjaśnienia swoich wątpliwości, zastrzeżeń, otrzymują wskazania od nauczyciela w postaci ulotki – jak przygotować dziecko do zmiany. Rodzice poznają nauczyciela, co daje im poczucie pewności, że oddają dziecko w dobre ręce. Mają możliwość obserwowania zachowań swojego dziecka na tle grupy. Jest to niepowtarzalna okazja bliższego poznania wielu aspektów rozwoju swojego dziecka i możliwości konsultowania z nauczycielami swoich obserwacji.

3. Przedszkole – uzyskuje informację zwrotną o oczekiwaniach rodziców, ma możliwość spokojnego przeanalizowania ich wniosków. Nauczycielki zaś mogą bliżej poznać środowisko rodzinne przyszłego wychowanka. Organizowanie współpracy przedszkola z rodziną ma na celu ujednoczenie oddziaływań i uniknięcia sprzecznych wpływów oraz niesienia pomocy rodzicom w kierowaniu rozwoju swojego dziecka.

Realizacji programu służą odpowiednie formy działań:

- zebrania informacyjne dla rodziców, czasami z udziałem psychologa,
- spotkania warsztatowe (edukacyjne dla rodziców),
- zwiedzanie przedszkola,
- wspólne zabawy dla rodziców i dzieci,
- przygotowanie przedszkola na przyjęcie nowych dzieci,
- udział w imprezach organizowanych przez przedszkole (np. Dzień Dziecka),
- możliwość wejścia na teren ogrodu przedszkolnego,
- ankiety zbierające informację o dziecku i o oczekiwaniach rodziców wobec przedszkola,
- pokazywanie w trakcie spotkań scenek z życia przedszkola (posiłek, leżakowanie),
- możliwość wchodzenia do sali w trakcie zajęć zadowolonych już przedszkolaków,
- wyposażenie rodziców w materiały instruktażowe dotyczące przygotowania dziecka do przedszkola.

Program zajęć wstępnej adaptacji nie usuwa wszystkich trudności i napięć związanych z przekroczeniem przez dziecko progu przedszkola, ale umożliwia dzieciom poznanie nie znanego, niweluje sytuacje wywołujące przeżycia traumatyczne, a na początku roku szkolnego, we wrześniu już nie wszystko będzie dla dziecka obce, nie wszystko będzie budziło niepokój.

Podsumowując, należy zwrócić uwagę, że każde dziecko ma indywidualną drogę rozwoju, każde musi przejść przez okres adaptacji. To od nas w dużej mierze zależy, jak długo będzie on trwał. Wszyscy chcemy, aby wychowywane przez nas dzieci były radosne i wesole, mądre i dobre, kochane i kochające oraz pragniemy by wystartowały w życiu w możliwie pełnym powodzeniu.¹⁹

Bibliografia

1. Andrzejewska J., Wspieranie rozwoju dzieci przez współpracę nauczyciela z rodziną w wybrane problemy edukacji dzieci w przedszkolu i szkole, pod red. S. Guz i J. Andrzejewskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2005
2. Balicki M., Rodzina jej przemiany a wychowanie, w: Funkcje wychowawcze współczesnej rodziny, pr. zb. pod red. M. Gnatowskiego, Sekcja Wydawnicza Filii UW w Białymstoku 1981
3. Filipczuk H., Rodzina a rozwój psychofizyczny dziecka, Nasza Księgarnia, Warszawa 1981
4. Gruszczyk-Kolczyńska E., E. Zielińska, Wspomaganie rozwoju umysłowego trzylatków i dzieci starszych wolniej rozwijających się, WSiP, Warszawa 2004
5. Klim-Klimaszewska A., Pedagogika przedszkolna, Instytut wydawniczy Erica, Warszawa 2010
6. Lubowiecka J., Przystosowanie psychospołeczne dziecka do przedszkola, WSiP, Warszawa 2000
7. Lubowiecka J., Trudności dziecka w przystosowaniu się do przedszkola, Wychowanie w przedszkolu nr 6/2001
8. Nowosad I., Bądźmy razem, a nie obok, w Wychowanie w przedszkolu nr 5, 2001
9. Szpiczko H., Opiekuńcze problemy współczesnej rodziny, w: Funkcje wychowawcze współczesnej rodziny, pod red. M. Gnatowskiego, Sekcja wydawnicza UW w Białymstoku 1981
10. Tyszkowa M., Badania nad uspołecznieniem i osobowością dzieci jednych i mających rodzeństwo w: Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną, pr. zb. Pod redakcją M. Tyszkowej, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1985
11. Weselińska L., Współpraca przedszkola z rodziną i środowiskiem, W podstawy pedagogiki przedszkolnej, pr. zb. Pod red. M. Kwiatkowskiej WSiP, Warszawa 1985
12. Ziemska M., Rodzina a osobowość, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975

¹⁸J. Lubowiecka, Trudności dziecka w przystosowaniu się do przedszkola, op. cit., s.96-101

¹⁹D. Krawczyk, Żegnaj smutku u maluszków, Wychowanie w przedszkolu, nr 7, 2001, s.432-433